तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः स्थायिसंचारिसात्त्विकाः ॥१८१॥

यंदुक्तम्—

'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् '

अथ रसस्य भेदानाह—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥ १८२ ॥

लक्षणम् । बहुवचनाद्विभावपरिग्रहः । **सुखदुःखादिभिरिति** । सुखं शमः। दुःखं शोकः । आदिना रत्यादिपरिग्रहः । सुखादिभिः स्थायिभावैस्तद्भावनं रसत्व-प्रापणं यस्मात्स भाव इत्यर्थः । अष्टाविति नाट्याभिप्रायेण । शान्तस्य नाट्ये तादृ-

---

1. रसा इति । शृङ्गारादयः शान्तान्ता नव रसा इत्यर्थः । यत्तु केचित्—'शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् । अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥' इति व्यवस्थापयन्ति, तच्चापरे न क्षमन्ते । तथाहि—नटे शमाभावादिति हेतुरसंगतः । तत्र रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां शमवत्त्वेन तत्र रसोद्बोधे बाधकाभावात् । न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य भयक्रोधादेरप्य-भावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्यापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरप्यभावेव वास्तवतत्कार्याणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाभ्यासादित उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत्, नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलात्तद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन्विरोधिताया अकल्पनात्। विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारनित्यत्वस्य तदु-द्दीपनस्य पुराणश्रवणसत्सङ्गपुण्यवनतीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः । अत एव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—'अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् । तदचारु यतः कंचिन्न रसं स्वदते नटः ॥' इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । यैरपि नाट्ये शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकाभावान्महा-भारतादिप्रबन्धानां शान्तरसप्रधानताया अखिललोकानुभवसिद्धत्वाच्च काव्ये सोऽवश्यं स्वीकार्यः । अत एव 'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इत्युपक्रम्य 'शान्तोऽपि नवमो रसः' इति राजानकमम्मटाचार्या अप्युपसमहार्षुः । एतेन प्रकृतग्रन्थमन्यथा योजयतां विवृति-कृतामुक्तिर्न पेशलेति दरमुकुलितनयनैः सुधीभिर्विचारणीयम् ॥

---

1. 'यदुक्तम्—' इत्यादि—'भावनम् ।' इत्यन्तः पाठो ग-पुस्तके.